

ARAB TILI TILSHUNOSLIGIDA BASRA MAKTABINING O'RNI

Narmanov Manas Sovetbaevich

Muhammad ibn Ahmad al Beruniy o'rta maxsus islom bilim yurti

Qur'oni Karim o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14293659>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01- Dekabr 2024 yil

Ma'qullandi: 05- Dekabr 2024 yil

Nashr qilindi: 07- Dekabr 2024 yil

KEY WORDS

Basra maktabi, arab tili, tilshunoslik, grammatik tizim, sintaksis, morfologiya, sibavayh, qur'on tafsiri.

ABSTRACT

Ushbu maqola arab tili tilshunosligida Basra maktabining o'rne va uning ilmiy merosini o'rganishga bag'ishlanadi. Maqola Basra maktabining shakllanishi, asoschilari, ilmiy yondashuvlari va boshqa maktablardan farqlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Xususan, maqola Basra maktabining grammatik va sintaktik qoidalarini nazariy asosda shakllantirishdagi muhim rolini yoritadi. Shuningdek, maqolada Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ilmiy farqlar, Basra maktabining Qur'on tafsiri va arab adabiyoti rivojiga qo'shgan hissasi hamda uning zamonaviy tilshunoslikda ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola, shuningdek, Basra maktabi nazariyalarining hozirgi arab tili o'rganishda qanday qo'llanilayotganini ko'rsatadi.

Arab tili, o'zining boy va murakkab grammatik tizimi bilan dunyodagi eng qadimiy va eng ko'p tadqiq qilingan tillardan biridir. Uning rivojlanishida arab olimlarining, xususan, Basra maktabi vakillarining xizmatlari beqiyosdir. Basra maktabi VIII asrda shakllanib, arab tili grammatikasi va nazariy tilshunoslikning poydevorini yaratgan. Ushbu maqolada Basra maktabining o'ziga xos jihatlari, uning boshqa maktablardan farqlari va arab tilshunosligiga qo'shgan hissasi batafsil ko'rib chiqiladi.

Basra maktabining shakllanishi va asoschilari

Basra maktabi arab tilshunosligining ilk ilmiy markazlaridan biri hisoblanadi. Bu maktab Basra shahrida, Islom olamining ilmiy va madaniy markazlaridan biri bo'lgan hududda shakllangan. Xalil ibn Ahmad va uning shogirdi Sibavayh Basra maktabining asosiy vakillari bo'lib, ularning ilmiy merosi hozirgi kungacha o'rganilib kelinmoqda.

Xalil ibn Ahmad, tilshunoslik sohasidagi birinchi ilmiy tadqiqotchilardan biri sifatida tanilgan. U arab tili shevalarini o'rganib, grammatik qoidalarni tizimlashtirgan va arab tilining ilk lug'atlarini yaratgan. Sibavayh esa o'zining "Al-Kitob" asari bilan arab tili grammatikasi tarixida muhim iz qoldirdi. Bu kitob nafaqat arab tilshunosligi, balki boshqa tillarni o'rganish uchun ham nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [2, 201-206].

Arab tilshunosligi nazariyalari, avvalo, tilni nazariy asosda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, bu borada Basra maktabi alohida o'rin tutadi. Ularning ilmiy yondashuvi arab tilining grammatik tizimini mantiqiy va qat'iy qoidalar asosida tushuntirishga qaratilgan edi. Masalan,

Basra maktabi grammatikada 'ilm al-naḥv' (sintaksis) va 'ilm al-sarf' (morfologiya) bo'limlarini ishlab chiqqan.

Tilning nazariy tahlilida Xalil ibn Ahmad tomonidan arab tilidagi harakat (unli tovushlar) va harflarning roli haqida chuqur izlanishlar olib borilgan. U arab tilining birinchi lug'ati bo'lgan 'Kitob al-'Ayn'ni yaratdi. Bu lug'atda arab tilining ildiz tizimi va so'z shakllanish tamoyillari tushuntirilgan bo'lib, u nafaqat lingvistika, balki semantika sohasida ham muhim ish hisoblanadi.

Sibavayh esa o'zining 'Al-Kitob' asarida arab tili grammatikasini nazariy jihatdan mukammal tizimga solib bergan. Misol uchun, u ismlar, fe'llar va harflarni grammatik kategoriyalar bo'yicha ajratgan va ularning sintaktik vazifalarini batafsil tahlil qilgan. U adabiy tilni mantiqiy tizim sifatida tahlil qilishda yangi yondashuvni taklif qilgan.

Qur'on Grammatikasining Tahlili

Basra maktabining eng muhim yo'nalishlaridan biri Qur'on grammatikasini o'rganish bo'lgan. Qur'on arab tilining nafaqat diniy, balki lingvistik jihatdan ham eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi. Uning grammatikasi tahlili tilning eng nozik jihatlarini aniqlashga yordam beradi. Masalan, Qur'onda so'zlarning joylashuvi va sintaktik munosabatlari maxsus ma'no qatlamlarini ochib beradi.

Misol uchun, Qur'ondagi oyatlarda so'zlarning tarkibiy tuzilishi orqali semantik ma'nolar beriladi. Sibavayh o'z asarida Qur'on oyatlaridan foydalanib, arab tilining grammatik qoidalarini tasdiqlashga harakat qilgan. Jumladan, Qur'onning "Surat al-Fotih"da: 'Iyyaka na'budu wa iyyaka nasta'in' (Faqat Senga ibodat qilamiz va faqat Sendan yordam so'raymiz) jumlasini so'zlarning joylashuvi orqali ibodat va yordamni faqat Allohga xoslash g'oyasini ta'kidlaydi [1, 119-125].

Basra Maktabining Adabiyotga Ta'siri

Basra maktabi arab adabiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Ularning grammatik qoidalari qadimgi arab she'riyati va prozasining tahlilida qo'llanilgan. Basra maktabi vakillari qadimiy arab she'riyatidagi til strukturasi va uslubini o'rganib, ularning grammatik qoidalari bilan mosligini aniqlashgan.

Misol uchun, qadimiy arab shoirlaridan biri Imru'ul-Qaysning she'rlarida tilning ritm va ma'no jihatdan tizimli ishlatilishi Basra maktabi qoidalari yordamida tahlil qilingan. Bu she'riy o'lchov va qoidalar arab tili adabiyoti nazariyasini boyitgan.

Basra Maktabining Zamonaviy Lingvistikadagi O'rni

Basra maktabining grammatik nazariyalari zamonaviy lingvistikada ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ularning tahliliy yondashuvlari strukturalizm va generativ grammatika kabi nazariyalarga ilhom manbai bo'lgan. Masalan, Noam Xomskiyning generativ grammatika nazariyasida tilning mantiqiy tizim sifatida ko'rib chiqilishi Basra maktabining tamoyillariga yaqin.

Shuningdek, Basra maktabi grammatikasi xorijiy tillarni o'rganishda ham qo'llanilib, arab tilini xorijiy talabalarga o'rgatishda asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning grammatik tizimi o'zining aniq va mantiqiylik bilan ajralib turadi.

Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi farqlar

Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ilmiy bahslar arab tili tilshunosligida katta ahamiyatga ega. Basra maktabi nazariy yondashuvni targ'ib qilgan bo'lsa, Kufa maktabi amaliy, ya'ni xalq shevalariga asoslangan yondashuvni qo'llagan. Masalan, Kufa maktabi xalq

orasida qo'llaniladigan dialektlarni o'rganishga katta e'tibor qaratgan bo'lsa, Basra maktabi adabiy tilga ustuvorlik bergan.

Bundan tashqari, Basra maktabining qoidalari va uslublari ko'proq Qur'on tili va qadimiy she'riyatga asoslangan. Ular sof tilni, ya'ni adabiy tilni o'rganishni maqsad qilganlar, bu esa ular tomonidan ishlab chiqilgan grammatik tizimning umumiy qabul qilinishiga olib keldi. Shu bilan birga, Kufa maktabi vakillari shevalar va xalq tili orqali tilning yanada boy jihatlarini o'rganishga harakat qilishgan [6, 437-440].

Basra maktabining yutuqlari

Basra maktabining eng katta yutuqlaridan biri Sibavayhning "Al-Kitob" asari hisoblanadi. Bu asar arab tili grammatikasining nazariy asoslarini tushuntiruvchi birinchi ilmiy manba bo'lib, uning ta'siri nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham katta bo'lgan.

Basra maktabi vakillari arab tili fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisini chuqur o'rganib, tilning har bir qoidasi uchun ilmiy izoh berganlar. Masalan, ular fe'llarni zamon, shaxs va boshqa grammatik kategoriyalarga ajratganlar. Bunday tizimli yondashuv arab tili grammatikasini boshqa tillarni o'rganishda ham asosiy model sifatida ishlatishga imkon bergan.

Shu bilan birga, Basra maktabi tilshunoslik sohasida birinchi bo'lib nazariy tamoyillarni amaliyot bilan bog'lagan. Ularning ishlari Qur'on tafsiriga, hadis ilmlariga va arab adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qur'on tili grammatikasini to'g'ri tushunish va uni tarjima qilishda Basra maktabi qoidalari muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday deyish mumkin, Basra maktabi arab tilshunosligi va adabiyotida fundamental o'ringa ega. Ularning grammatik qoidalari nafaqat arab tili, balki boshqa tillarni o'rganish va o'rgatishda ham muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Qur'on grammatikasining tahlili, adabiyotga ta'siri va zamonaviy lingvistikadagi ahamiyati tufayli Basra maktabi ilm-fan tarixida alohida o'rin egallaydi. Ushbu merosni o'rganish va rivojlantirish hozirgi zamon uchun ham dolzarbdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Basra maktabi arab tilshunosligining rivojlanishida fundamental o'ringa ega bo'lgan. Ushbu maktabning ilmiy merosi arab tilini o'rganish va o'rgatishda hali-hanuz ahamiyatini yo'qotmagan. Basra maktabining nazariy tamoyillari zamonaviy lingvistika tadqiqotlariga asos bo'lib, uning yutuqlari nafaqat arab olimlari, balki boshqa madaniyatlar vakillariga ham ilhom manbai bo'lib kelmoqda. Shu bois, Basra maktabining ilmiy merosini o'rganish tilshunoslik sohasida yuksak ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, A. (2024). Qur'oni Karimdagi Muqattaot Harflar. Ta'lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 23(1), 119-125.
2. Agzamova, M. M. (2024). Motazila Oqimining Ajralib Chiqib, Turli Toifalarga Bolinishi Va Ularning Aqidaviy Qarashlari. Ta'lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 17(4), 201-206.
3. Akmaljon, X. (2023). Xvi-Xix Asrlarda Yevropada Arabshunoslik Maktabi (Nemis Tarixshunoslari Misolida). European Journal Of Interdisciplinary Research And Development, 17, 173-176.
4. O'zbekiston Respublikasi, O. V. O., & Azirligi, R. Islom Falsafasiga Kirish: Kalomilmi.
5. Sirojiddinov, S. (2008). Islom Falsafasiga Kirish: Kalom Ilmi. Toshkent-2009.

6. Usmonova, R., & Yo'ldashev, B. (2024). Arab Tilshunoslik Maktablarini O'rganilishi. Modern Science And Research, 3(11), 437-440.

INNOVATIVE
ACADEMY